

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ І ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

(до 140-річчя від дня народження поетеси)

Олександр МІХНО,
канд. пед. наук, провідний науковий співробітник
Педагогічного музею НАПН України

УДК 37.016:821.161.2

Анотація. У статті висвітлено педагогічні погляди Лесі Українки, що сформувалися у процесі освітньої діяльності поетеси в репетиторському, просвітницькому та методичному напрямках.

Ключові слова: Леся Українка, педагогічні погляди, освітня діяльність.

Однією з особливостей сучасного етапу розвитку педагогічної науки, зокрема методики вивчення літератури, є підвищення ролі історико-педагогічних досліджень. Справжнє відродження української нації, розвиток українського шкільництва неможливі без повноцінної духовної присутності тих, хто зробив істотний внесок у вітчизняну й вселюдську культуру, в національну педагогіку. Яскравою сторінкою в історії української педагогіки є освітня діяльність та педагогічні погляди легендарної поетеси Лесі Українки. Уся її творча спадщина переконливо засвідчує причетність письменниці до розвитку вітчизняної педагогічної думки, хоча найменш дослідженими в житті й творчості Лесі Українки є саме її погляди на освіту і виховання.

Педагогічні погляди видатної поетеси формувалися у процесі її освітньої діяльності, яку умовно можна поділити на три напрями: репетиторська, просвітницька та методична. Розглянемо їх докладніше.

Як відомо, початкову освіту Леся Українка здобула в домашніх умовах, і ця освіта, виразно гуманітарного спрямування, безперечно, впливала на подальше навчання самотужки, щоправда під умілим керівництвом матері Олени Пчілки та дядька Михайла Драгоманова. Надзвичайна ерудиція, природні педагогічні здібності та уважний аналіз роботи тогочасних шкіл і методики домашнього навчання й виховання дали змогу поетесі тривалий час ефективно працювати на ниві освіти. До роботи в кожному напрямі освітньої діяльності Леся Українка підходила дуже відповідально. Зазвичай цьому передувало уважне вивчення практики роботи школи, консультації з народними вчителями. Стан тодішньої початкової школи докладно описано Лесею Українкою в нарисі «Школа» (1895), де письменниця критикує збіднений зміст початкової освіти, коли вважалось достатнім, якщо діти навчилися читати й писати. Погляди поетеси на зміст навчання і виховання, основні методичні вимоги до роботи з дітьми, професійні якості вчителя формувалися та уточнювалися протягом її багаторічної творчої дружби з народною вчителькою А. Макаровою та приятельювання з учителькою М. Биковською, грузинськими педагогами Ш. Читадзе та С. Хундадзе [1].

© Олександр МІХНО, 2011

Педагогічну практику Леся Українка розпочинає з виховання і навчання молодших рідних та двоюрідних сестер і братів. Так, сестра Ісидора згадує: «Леся завжди знаходила час приділити увагу і нам, своїм молодшим сестрам і братові. У мене, наприклад, першою учителькою музики, а також і французької мови була Леся. Ту науку під Лесиним керівництвом я й досі згадую з вдячністю, так вона вміло провадила її, така лагідна, бадьора, часто навіть весела, так терпеливо ставилася, коли я чогось одразу не могла виконати, хоч вимагала великої пильності, поки не досягнула гарних наслідків» [5, с. 8]. Сестру Оксану Леся вчить грати на фортепіано, рано розгадавши її музичне обдарування. Суттєву увагу приділяє сестрі Ользі у підготовці до гімназії: «Я просила б дядька, щоб він порадив які учебники з географії для Олеси, а то щось я не знаю жадного доброго. «Lectures historiques» («Історичні читання» (франц.) — О.М.) ми отримали, я дуже дякую дядькові за сю книгу, вона прийшла нам тепер якраз до ладу» [12, с. 146]. Займалася Леся і освітою своїх кузенів Антона і Павла Шимановських (сини Олександри Антонівни Косач-Шимановської): «У нас тепер живе тітка Саша з двома хлопцями, і хлопці ті учаться потроху зо мною, готуючись до «земледельческого училища» [12, с. 143]. Так у родинних стосунках, у домашній практиці виявляються педагогічні нахили і здібності поетеси.

Пізніше, під час перебування в Єгипті (1909-1910 рр.) Леся Українка протягом п'яти місяців навчала українських підлітків-гімназистів Дмитра та Миколу Охріменків, які проживали з нею на виллі «Континенталь». Заняття з ними поділялися на дві частини: одна повністю відповідала гімназійній програмі, другу складали бесіди, оповідання про минуле, у ході яких наставниця переконливо й зрозуміло розкривала своїм учням ідеї художніх творів, різницю між сентименталізмом і реалізмом. У спогадах М. Охріменка є рідкісне свідчення про Лесю Українку та її виховання, яке надзвичайно точно характеризує стиль відносин між учнем та вчителем. Якось Лариса Петрівна побачила свого учня в глухому кутку саду: зі сльозами на очах він читав якийсь трагічний епізод у книзі Г. Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома». Поява вчительки була несподіваною, й хлопчик, збентежений, закрив обличчя. Лариса Петрівна промовила: «Не соромся, Коля, хоч мені цілком зрозуміла твоя ніяковість і стурбованість, адже чоловічій плач не до лиця. І недобре, коли це бачать жінки, особливо молоді дівчата. Але я не така вже молода, — це перше, а друге — я твоя вихователька і друг твоєї матері. Та є ще й третє: я сама в дитинстві плакала над тяжкою долею Тома і його друзів, і мені приємно, коли люди співчують цим

знедоленим героям роману» [8, с. 350]. Як бачимо, Леся Українка була для свого учня старшим товаришем, щирим другом і порадиником, а отже, ще понад сто років тому використовувала у спілкуванні з учнями елементи педагогіки співробітництва, які нині подаються як «новації».

Оволодівши арабською мовою, Леся Українка в Єгипті навчала грамоти двох арабських хлопчиків — Мухамеда і Саїда. За цією роботою бачив її історик Дмитро Яворницький, що був захоплений успіхами, яких письменниця досягла, навчаючи їх. «Арабчата, — пише він, — були надзвичайно вродливі, розумні й симпатичні: вони легко засвоювали знання, яке так щедро, з любов'ю віддавала їм наша поетеса» [9, с. 41].

Просвітницька діяльність Лесі Українки була спрямована передусім на розвиток українського суспільства, на піднесення культурного та освітнього рівня народу. Практичним наслідком цієї діяльності стало укладання збірників «Дитячі ігри, пісні та казки Ковельського, Луцького і Новоград-Волинського повітів Волинської губернії» (1903 р.), «Народні мелодії з голосу Лесі Українки» (виданий її чоловіком К. Квіткою в 1917-1918 рр.), написання творів для дітей (цикл поезій «В дитячому кружі», казки). Адресуючи свої твори маленьким читачам, вона тактовно й мудро спрямовує їхню увагу на усвідомлення таких понять, як добро і зло, прекрасне чуже і далеке та рідний край; акцентує на тому, що найвища цінність серед людей — це чесність, правдивість, милосердя тощо. Характерно, що в дитячих віршах поетеса розглядає природу як джерело пізнання, мислення. Так, у поезії «Мамо, іде вже зима...», спостерігаючи взимку за пташкою, дитина ставить матері низку запитань:

*Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає?..
...Чом же вона не втіка? Нащо морозу чека?..
...Нащо ж співає? Чудна!..*

Розуміючи, що у вихованні підростаючого покоління вирішальне значення має дитяча література, Леся Українка активно працювала над її збагаченням, зокрема часто зверталася у своїй творчості до жанру казки («Біда навчить», «Казка про Оха-чудотвора» та ін.). Відгукуючись на пропозицію С. Русової написати казку на тему народних казок, поетеса хотіла знати, «для якого віку хоче п. Русова видати казку, коли для більшого, то «Яйце-райце» годиться, а коли для меншого, — тоді підійшла б тема про «Дідову дочку і бабину дочку» [4, с. 53-54]. Це свідчить про надзвичайно серйозне ставлення поетеси до написання дитячих творів (з урахуванням вікових особливостей дітей). Варто відзначити усвідомлення Лесею Українкою ще на початку минулого століття цілком очевидного сьогодні факту, що високоякісна дитяча книга — це складний синтез мистецтва слова та графіки, які, взаємодіючи, допомагають дитині легше і глибше осягнути художній образ. Ілюстрацію вона розуміла не інакше, як доповнення до задуму, думок автора. Тому, на її думку, між письменником і художником-ілюстратором має бути тісний контакт. У листі до сестри Ольги поетеса пише: «Тільки я прошу не пускати до друку ілюстрації, не показавши мені (йдеться про задум проілюструвати твір за мотивами народної казки «Яйце-райце» — О. М.). Найкраще було б, якби я могла з самого початку сама списатись або на словах порадитись з ілюстратором, щоб наша робота була якомога в одному стилі і справді одна одну доповняла» [11,

с. 240]. Саме звернення Лесі Українки до жанру казки, орієнтація письменниці на народне світосприйняття стало важливою сходинкою до національної самобутності її дитячих творів.

Найяскравіше просвітницька діяльність письменниці виявилася в її перекладацькій роботі. Перші, ще учнівські перекладацькі спроби Лесі Українки (зроблені, звичайно, під уважним материним наглядом) — це здійснені разом з братом Михайлом 1884 р. переклади Гоголевих «Вечорниць на хуторі під Диканькою». До книжки увійшли «Передмова Панька Рудого», «Запропаща грамота» і «Зачароване місце». Пізніше поетеса переклала українською уривок із поеми А. Міцкевича «Конрад Валленрод» — «Вілія, що наші струмочки приймає...» (1887), третю і п'ять рядків четвертої пісні Гомерової «Одіссеї» (1888). У 1888-1890 рр. переклала 92 вірші, що увійшли до книжки «Всесвітні твори. Книга пісень Гайрїха Гайне. Переклад Лесі Українки та Максима Славинського. — Львів, 1892» [7]. Далі поетеса перекладає рідною мовою окремі твори В. Гюго, І. Тургенева, С. Надсона, Д. Байрона, В. Шекспіра, А. Негрі, Данте, Г. Гауптмана, М. Метерлінка та ін. Уже цей перелік прізвищ визначив у всьому світі митців художнього слова засвідчує глибоку обізнаність Лесі Українки з найкращими надбаннями світової літератури, з якими вона намагалася ознайомити український народ з метою піднесення його культурного рівня. Необхідно відзначити, що ця обізнаність зі світовою літературою збагачує тематику творчості поетеси. Дуже рано вона виходить за межі звичайних для тодішньої української літератури побутових тем. Так, з класичного епосу, знайомого Лесі з раннього дитинства, вона бере образи Кассандри (драматична поема «Кассандра»), Ніобеї, Сафо (однойменній поезії), Орфея («Орфеево чудо»), Прометея (у багатьох поезіях). За мотивами сербського народного епосу Леся Українка створює поему «Віла-посестра». Французька середньовічна література дає їй тему про кохання Трістана та Ізольди. Через Вальтера Скотта («Лорд островів») вона звертається до історії феодальної Шотландії («Роберт Брюс, король шотландський»). Досконале знання багатьох іноземних мов і ґрунтовна обізнаність з історією світової літератури позначилися не лише на оригінальній творчості та перекладацькій діяльності письменниці, а й на її літературно-критичних статтях («Малорусские писатели на Буковине», «Заметки о новейшей польской литературе», «Два направления в новейшей итальянской литературе») та літературознавчих студіях, зокрема тих, які стосувалися розвитку драматургії та сценічного мистецтва («Новейшая общественная драма», «Европейская социальная драма в конце XIX ст.»). Синтезуючи національну літературу, культуру з європейською, Леся Українка спонукає до цього і своїх сучасників. Так, в одному з листів до О. Кобилянської вона зауважує: «Галицька критика докоряє вам німеччиною, а я думаю, що в тій німеччині був Ваш рятунок: вона дала Вам пізнати світову літературу, вона вивела вас в широкий світ ідей і штуки...; у галицьких писаннях чути закуток, запічок, — у Вас гірську верховину, широкий горизонт» [6, с. 127].

Досить цікаві, значною мірою слушні й сьогодні, деякі методичні рекомендації поетеси. У підручнику «Стародавня історія східних народів», над яким Леся Українка працювала понад 20 років, оригінально і не-

сподівано для нефахівця розв'язано питання забезпечення пізнавального інтересу дітей до книги. Домоглася вона цього вдалим поєднанням систематизованого фактичного матеріалу з першоджерельними хрестоматійними текстами. Сама назва підручника вказує на концептуальний підхід автора до висвітлення історичного процесу: вона викладає історію народів, а не держав. Таким чином Леся Українка виступає як національний культурний діяч українського народу, державності якого не дали утвердитися і розвинутися сусідні імперії, під чію владу потрапили всі українські землі. Апелюючи саме до національної самосвідомості українців, автор намагалася утвердити ідею історичного безсмертя народу. Подаючи навчальний матеріал, Леся Українка весь час ніби розмовляє з читачем, роз'яснює йому висловлені в підручнику думки, намагається найбільш дохідливо висвітлити історичні факти і процеси. Такі роз'яснення, міркування й оцінки будять думку читача, спонукають його до зіставлень і висновків, допомагають збагнути логіку історії. Вагоме місце в підручнику займає аналіз джерел. Жоден історичний факт чи явище Леся Українка не згадує без точного посилання на джерело, що спонукає вихованню у молодого читача такої ж наукової принциповості. Серед важливих джерел пізнання історії народу автор називає мову і всі види словесної творчості: «Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в їх одбивається все, що думають люди про природу і про самих себе» [10, с. 17]. Якнайширше використала поетеса в підручнику записи релігійних художньо-поетичних народних творів, насамперед Біблію, про що писала: «Кожний, кому цікава історія культури і віри людської, мусить уважно перечитувати легенди біблійні» [10, с. 215]. Важливо, що письменниця постійно спрямовує думку читача на зіставлення минулого з життям свого народу: «Як могло статися, що в ярмо запрягли єгипетський народ, — запитує вона і тут же відповідає, — за певне ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, от хоч би як у нас на Україні... Ся історія скрізь була однакова... Раптовий спосіб... часто викликав повстання, а повільний був вигідніший, бо запряжений люд, поки завважував, що він у неволі, був уже так приборканий та оплутаний, що інший раз уже й не зважався борюкатись...» [10, с. 161].

Зауважимо, що не всі сьгоднішні вимоги до підручника тут витримано. Зокрема в ньому немає методичного апарату (запитань і завдань для учнів тощо), висновків до кожної частини і розділу, проте за послідовністю реалізації важливих дидактичних принципів (науковості, систематичності, доступності тощо) книга стояла на рівні тогочасної педагогічної науки.

У процесі викладання української літератури важливими для вчителя-словесника є думки Лесі Українки про значення біографії митця для розуміння його творів. Так, у листі до О. Маковея поетеса розмірковує: «А як Ви думаєте, чи завжди можна на підставі

біографії перевірити, чи вірш написаний щиро, а чи ні? Я от думаю, що не завжди. Бо часто ліричний вірш залежить від настрою, а чим же перевірити, чи був у автора певний настрій, чи ні?» [11, с. 49]. А в листі до І. Франка зізнається: «Я шукаю завжди у творах поета не автобіографії (надто, коли він не хоче мені її дати), а такого чогось, що не одного його обходило б» [11, с. 223]. Отже, Леся Українка застерігає від отождоження автора художнього твору з ліричним героєм, що пізніше знайшло підтвердження у дослідженнях літературознавців (М. Бахтін) [2].

Вважаючи, що визначальним фактором формування національної свідомості є народна творчість, поетеса особливо виділяла спадщину українських кобзарів: «Кобзарські мелодії далеко цікавіші, ніж мелодії строфових пісень, ...видання кобзарських мелодій дасть нову і, може, найбільшу підвалину національної гордості, бо се таке з'явище, з яким наші сусіди нічого виставити до порівняння не можуть» [6, с. 239]. Окрім того, наголошувала, що під час вивчення дум обов'язково слід аналізувати не лише їх текст, а й музичний супровід: «Мелодія дум так переплетена з текстом, що тільки слідкуючи за нею крок по кроку можна як слід простудіювати ритміку і структуру самого вірша, думи» [6, с. 235].

Таким чином, уся освітня діяльність поетеси була підпорядкована проголошеному нею ж основному завданню українства на межі XIX-XX століть: «Перш усього треба здобувати собі інтелігенцію, вернути нації її «мозок», — аби не було так, що є над чим робити, та нема кому» [13, с. 22]. Перекладацька діяльність, популяризація серед українства досягнень світової думки і відкриття України іншим народам — взірцевий приклад подвижництва Лесі Українки. Репетиторська робота поетеси спряла її становленню як талановитого педагога, вдумливого і відповідального наставника, вихователя, який керується у відносинах з учнем принципами рівноправності та взаємоповаги. Літературна діяльність письменниці є одним з напрямів її просвітництва, оскільки, використовуючи пізнавально-виховну функцію художнього слова, вона прагнула піднести загальнокультурний рівень українського народу. В основі методичних порад Лесі Українки щодо викладання історії та літератури лежить ідея діалектичної єдності національного і загальнолюдського. За переконанням письменниці, рідна культура, наука, духовність, кращі здобутки культур інших народів становлять основний національний і загальнолюдський зміст освіти і виховання.

Анотація. В статті отражені педагогические взгляды Леси Украинки, сформировавшиеся в процессе образовательной деятельности поэтессы в репетиторском, просветительском и методическом направлениях.

Ключевые слова: Леся Украинка, педагогические взгляды, образовательная деятельность.

Література

1. Асатіані Л. Грузинські друзі та знайомі Лесі Українки / Л. Асатіані // Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. — К. : Вид-во АН УРСР, 1954. — С. 315-322.
2. Бахтін М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтін. — М. : Искусство, 1979. — 424 с.
3. Дмитрієнко М. Охрімєнки — вони знали Лесю Українку / М. Дмитрієнко, Л. Мірошніченко // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К. : Інститут історії України НАН України, 2005. — № 10. — С. 191-199.
4. Іванова Л. Леся Українка і діти / Л. Іванова // Початкова школа. — 1971. — № 10. — С. 51-55.

5. Косач-Борисова І. Леся Українка в оточенні близьких — родини і друзів / І. Косач-Борисова // Початкова освіта. — 1991. — № 2. — С. 4-10.
6. Леся Українка про мистецтво. Упор. О. Бабишкін. — К. : Мистецтво, 1966. — 300 с.
7. Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу [Електронний ресурс] / М. Москаленко // журнал «Всесвіт», Київ : 2006-2009. — Режим доступу: http://vsesvit-journal.com/index.php?option=com_content&task=view&id=192&Itemid=411
8. Охріменко М. Під небом Єгипту : Мої спогади про Ларису Петрівну Квітку / М. Охріменко // Спогади про Леся Українку. — К. : Дніпро, 1971. — С. 343-368.
9. Смалъ В. Леся Українка і народна освіта / В. Смалъ // Радянська школа. — 1971. — № 2. — С. 35-41.
10. Українка Леся. Стародавня історія східних народів / Леся Українка. — Вид. 1-ше О. Косач-Кривинюк : Катеринослав : Друкарня І. Вісман та І. Мордхілевич, Феодосійська 9. — 1918. — 263 с.
11. Українка Леся. Про літературу. Поезії, статті, критичні огляди, листи. Упор. О.К. Бабишкін / Леся Українка. — К. : Держ. в-во худ. л-ри, 1955. — 336 с.
12. Українка Леся. Збір. тв. : У 12 т. — Т. 10. Листи (1876-1897) / Леся Українка. — К. : Наукова думка, 1978. — 543 с.
13. Українка Леся. Не так ті вороги, як добрії люди / Леся Українка // Українка Леся. Збір. тв. : У 12 т. / Леся Українка. — К. : Наукова думка, 1977. — Т. 8. — С. 19-25.

Малина й полуниці, ожина й суниці, смородина й порічки

Називаючи різні ягоди, мовці нерідко плутають одну з множиною. У газетах, приміром, читаємо: «варення з полуниці», «назбирали цілий кошик суниці», «привезли черніки з Волині» та ін. Насамперед відзначимо, що утворення типу *черніка*, *клубніка*, *брусніка* є невмотивованими росіянізмами; вони не збагачують нашої мови, а засмічують її, оскільки ці ягоди здавна відомі українцям і мають у нас питомі назви: *чорниці*, *полуниці*, *брусниці*. У деревних рослин як на рівні мови, так і на рівні мовлення маємо чітке розрізнення — коли йдеться про саму рослину, вживаємо одну: *абрикоса*, *вишня*, *груша*, *слива*, *черешня*; щодо плодів застосовуємо множину: *абрикоси*, *вишні*, *груші*, *сливи*, *черешні* (тут є навіть випадки розрізнення на словотворчому рівні — *яблуня* — *яблука*). Стосовно рослин кущових такої чіткості немає. Якщо нікому не спаде на думку сказати *повидло з яблука* чи *варення з вишні* (замість правильних висловів *повидло з яблук* та *варення з вишень*), то багато хто без жодних застережень може говорити про *варення з полуниці*, *компот із чорниці*.

Мовна практика українського народу, на яку спираються рекомендації словників, свідчить, що в однині слід уживати (як назви рослин, так і назви ягід) іменники з суфіксом *-и(а)*: *малина*, *ожина*, *калина*, *смородина*, *журавлина* (рос. *клюква*), *шипшина*, *лохина* (рос. *голубика*). Отже, треба казати *зарості малини*, *калини*, *ожини*... і *варення з малини*, *кисіль із калини*, *вареники з ожиною* тощо. В однині вживаємо також назви ягід, що закінчуються на приголосний: *агрус* (рос. *крыжовник*), *глід* (рос. *боярышник*). Похідні від них *агрисовий*, *агрисівка* (наливка з агрусу), *глодовий* (напій).

Іменники, що мають у своєму складі суфікс *-иц-*, уживані в множині: «*В траві сором'язливі білі зірочки суниць*» (З. Тулуб); «*Спаржа, помідори, суниці устеляли грядки, наче оксамитовий килим*» (І. Нечуй-Левицький). Тож правильно казати й писати *варення з полуниць*; *назбирали кошик суниць* (*чорниць*, *брусниць*).

Часто можна почути такі словосполучення: *червона смородина*, *чорна смородина*, *бруньки чорної смородини*, *цілющі властивості чорної смородини*. З погляду українських лексичних норм ці вислови недоречні, вони є кальками з російської мови. В українській мові чагарникова рослина родини ломикаменевих з білими, жовтими й червоними ягодами зветься *порічки*: «*Перед нею повна миса червоних порічок*» (Марко Вовчок). А чорноягідна рослина з цієї родини зветься просто *смородина*: «*Бліденький хлопчик націлив на Оксена чорні, як смородина, очі*» (Григорій Тютюнник). Про розрізнення цих назв в українській мові свідчить і такий приклад: «*Величні гори навколо поросли... фісташками і непрохідними хащами малини, ожини, смородини, порічок та терну*» (З. Тулуб). Отже, російським словосполученням *белая (желтая, красная) смородина* відповідають українські *білі (жовті, червоні) порічки*; *черная смородина* перекладається одним словом — *смородина*. Тож у наведених уривках газетних текстів *бруньки чорної смородини*, *цілющі властивості чорної смородини* прикметник *чорний* є зайвим.

Ресурс: <http://ponomariv-kultura-slova.wikidot.com/morfologiya#toc26>